

(Kiptiler), Türkler, Hintliler ve Çinliler'dir. Bu milletlerin hepsi pagan olup bir kısmı putlara, bir kısmı yedi gezegenden birine tapmaktaydı (a.g.e., s. 341-344). Müellif, bunların yaşadığı ülkelerin sınırlarını belirttikten sonra belli başlı şehirlerinden, dilleri ve dinlerinden söz etmektedir. Kâdî Sâid, yaptığı bir başka tasnifte milletleri bilime önem verip katkıda bulunanlar ve kayda değer herhangi bir katkısı olmayanlar şeklinde ele almaktadır. Bilime değer vermeyen milletlerin başında Çinliler ve Türkler gelmektedir. Her ne kadar Çinliler sanatta ve özellikle resim gibi görsel sanatlarda, Türkler ise savaşta, savaş araç gereçlerinin yapımında başarılı iseler de bilime katkılarında söz edilemez. Bilime önem veren milletler Hintliler, Persler, Kaldeliler, Yunanlılar, Romalılar, Mısırlılar, Araplar ve İsrâilîoğulları'dır. Müellif, ırkları ve dilleri esas alarak yaptığı bu tasnifteki sekiz milletin dışında İslâm toplumunun ve bilhassa Endülüs'te yaşayan müslümanların bilime katkıları üzerinde de durur. Bu milletlerden çeşitli ilim dallarında yetişen bilgin ve filozofları tanıttığı için *Tabakâtü'l-ümem*'in bilim ve düşünce tarihinde özel bir yeri vardır.

Luvîs Şeyho 1911 yılında eseri *el-Meş-rik* dergisinin XIV. sayısında neşretmiş, ardından kitap halinde yayımlamıştır (Beyrut 1912). Bu baskı Kahire'de tarihsiz olarak, daha sonra Kahire baskısı esas alınarak Necef'te tekrarlanmıştır (1387). Hayât el-İd Bû Alvân, Luvîs Şeyho'nun görmediği dört nüshadan hareketle yeni bir metin elde etmiş ve Şeyho'nun neşrindeki yanlışları göstermeye çalışmıştır. Ardından Gulâm Rızâ eserin on sekiz nüshasını tanıtmış ve on nüshaya dayanarak daha sıhhatli bir metin hazırlayıp *et-Ta'rif bi-tabakâti'l-ümem* başlığıyla yayımlamıştır (Tahran 1374 hş.). Gulâm Rızâ, Kâdî Sâid'in bu çalışmayı yaparken yirmi dört kaynaktan yararlandığını tesbit etmiştir. Régis Blachère, Şeyho neşrini esas alırsa *Livre catégories des nations* adıyla Fransızca'ya çevirmiş (Paris 1935), Seyyid Celâleddin et-Tahrânî, Luvîs Şeyho neşrinden Farsça'ya (Tahran 1310 hş.), I. Semaan ve Alok Kumar *Sicience in The Medieval World* adıyla İngilizce'ye (Austin 1991) tercüme etmiştir. E. L. Laverro Ruiz kitabı İspanyolca'ya çevirmiş ve A. Martinez Lorca'nın takdim yazısıyla neşretmiştir (Madrid 2000). Kâdî Sâid'in *Tabakâtü'l-ümem*'de atıfta bulunduğu eserleri de şunlardır: *Maḳālātü ehli'l-milel ve'n-nihāl, İslâhu ḥarekâti'n-nücûm ve ḥaṭa'i'r-râsîdîn, Cevâmî'u aḥbâri'l-ümem mine'l-'Arab*

ve'l-'acem (müellife isnat edilen diğer eserler için bk. *et-Ta'rif bi-tabakâti'l-ümem*, s. 55-58).

BİBLİYOGRAFYA :

Sâid el-Endelüsî, *et-Ta'rif bi-tabakâti'l-ümem* (nşr. Gulâm Rızâ), Tahran 1374 hş., s. 55-58, 254, 259, 341-344; İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ*, s. 61, 70, 287, 416, 482, 483, 484; *Keşfü'z-zunûn*, I, 42, 61; II, 1083, 1096; *Hedîyyetü'l-'ârifîn*, I, 421; Sarton, *Introduction*, I, 776-777; Sezgin, *GAS*, III, 389; VI, 62, 308; M. Plessner, "Der Astronom und Itistoriker İbn Sâfîd al-Andalusî und seine Geschichte der Wissenschaften", *RSO*, XXXI (1956), s. 235-257; M. S. Khan, "Proposal for a New Edition of Qâdî Sâfîd al-Andalusî: *Tabaqât al-Umam*", *JQ*, XII/3 (1968), s. 125-139; G. Martinez-Gros, "Sâfîd al-Andalusî", *EP*² (İng.), VIII, 867-868.

MAHMUT KAYA

SAİD b. EVS

(bk. EBÜ ZEYD el-ENSÂRİ).

SAİD HALİM PAŞA

(1864-1921)

Osmanlı sadrazamı ve fikir adamı.

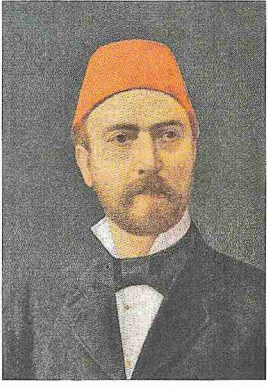
Kahire'de dünyaya geldi (19 Şubat 1864). Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu olup babası Şûrâ-yı Devlet üyesi Mehmed Abdülhalim Paşa'dır. Ailesiyle birlikte 1870'te İstanbul'a yerleşti. İlköğrenimini özel hocalardan yaptı. Küçük yaşta Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce öğrendi. Üniversite tahsilini İsviçre'de siyasî ilimler alanında tamamladı. II. Abdülhamid tarafından kendisine sivil paşalık rütbesi verilerek 21 Mayıs 1888'de Şûrâ-yı Devlet üyeliğine tayin edildi. Görevindeki başarısından dolayı kısa zamanda Rumeli beylerbeyliği pâyesine yükseltildi (22 Eylül 1900). Böylece sarayın ve padişahın gözde adamı oldu. Ancak onu çekemeyenler, Yeniköy'deki yalısında zararlı evrak, ayrıca silâh bulundurduğu gerekçesiyle saraya jurnal ettiler. Bu olaydan sonra Şûrâ-yı Devlet'teki göreviyle ilgisini azaltıp yalısına çekildi. Bir taraftan kitap okumakla, içtimâî ve tarihî incelemelerle, diğer taraftan eski eserleri toplamakla meşgul oldu.

1903'te Jön Türkler'le ilişkisi bulunduğu ileri sürülerek İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Önce Mısır'a, ardından Avrupa'ya gidip Jön Türkler'le doğrudan münasebet kurdu, onlara maddî ve fikrî destek verdi. 1906'da Osmanlı Terakkî ve İttihat Cemiyeti'nin (1906-1907) müfettişliğine getirildi (Bostan, s. 23). II. Meşrutiyet'in ilânından sonra diğer İttihatçılar'la birlikte

İstanbul'a döndü. Şûrâ-yı Devlet'teki görevi yurt dışına çıkarılmış olmasına rağmen devam etmişti, fakat 3 Eylül 1908'de Şûrâ-yı Devlet'te yapılan tensikatta kadro dışı bırakıldı. Aynı yıl belediye seçimlerinde İttihat ve Terakkî Fırkası listesinden Yeniköy Belediye Dairesi başkanı seçildi. Ardından İstanbul Belediye Genel Meclisi ikinci başkanlığına getirildi. 14 Aralık 1908'de II. Abdülhamid tarafından Âyan Meclisi üyeliğine tayin edildi. Bu sırada Cem'iyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye'nin (Dârüşşafaka) idare meclisi üyeliğine seçildi. Padişahın izniyle Âyan Meclisi üyeliğinden ayrılarak Paris'te İslâmcılık üzerine inceleme-lerde bulundu.

1909'da Selânik'te yapılan İttihat ve Terakkî Kongresi'ne âyan üyesi sıfatıyla katılan Said Halim Paşa, 1912'de meclisin fes-hedilmesinden sonra kurulan Said Paşa kabinesine Şûrâ-yı Devlet reisi olarak girdi. Trablusgarp Savaşı esnasında İtalyan hükûmetiyle barış müzakerelerinde bulunmak üzere Lozan'a gönderildi (3 Temmuz 1912). 17 Temmuz'da Said Paşa hükûmetinin görevden çekilmesiyle yeni hükûmeti kuran Gazi Ahmed Muhtar Paşa görevini yenilemeyince görüşmeleri yarıda keserek yurda dönmek zorunda kaldı. Aynı yıl İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin genel sekreterliğine seçildi. Bâbâlı Baskını'nın ardından kurulan Mahmud Şevket Paşa kabinesine Şûrâ-yı Devlet reisi olarak girdi (25 Ocak 1913), üç gün sonra da Hariciye nâzırlığına tayin edildi. Mahmud Şevket Paşa 11 Haziran 1913'te öldürülünce Said Halim Paşa'ya vezirlik rütbesi verilerek sadâret kaymakamlığına, ertesi gün de sadrazamlık makamına getirildi, Hariciye nâzırlığını da üzerine alıp hükûmeti kurdu (17 Haziran 1913).

Said Halim Paşa, sadrazamlığı döneminde özellikle Edirne'nin geri alınmasında ve Adalar meselesinde büyük hassasiyet gösterdi. Edirne'nin geri alınmasıyla ilgili çalışmalarından dolayı padişah tarafından kendisine Murassa' İmtiyaz nâşanı verildi. 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile ittifak antlaşması onun yalısında yapıldı. Sadâreti dönemindeki en önemli olay, kendisinin onayı alınmadan Rusya'ya yapılan saldırı sonucu Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesidir. Bu gelişmenin ardından sadâreti göstermelik hale geldi. 15 Ekim 1915'te Hariciye nâzırlığından istifa edince yerine Halil Bey (Menteşe) getirildi. İttihat ve Terakkî'nin 1913 ve 1916'da yapılan kongrelerinde teşkilâtın genel başkanlığına seçildi. Ancak teşkilâtın başkan vekili ve kendi kabinesinin Dahiliye nâ-

Said Halim Paşa

zını olan Talat Bey'le aralarının gittikçe açılması neticesinde daha önce de çekilmek istediği, ancak padişahın ricasıyla devam etmek zorunda kaldığı sadâret makamından rahatsızlığını ileri sürerek ayrıldı (3 Şubat 1917).

Mondros Mütarekesi'nden sonra savaş ve "Ermeni kırımı" sorumlusu iddiasıyla Dîvân-ı Âlî'ye verildi. 10 Mart 1919'da tevkîf edildi ve Dîvân-ı Harb-i Örfî'de yargılandı. 28 Mayıs 1919'da İngilizler tarafından önce Mondros'a, ardından Malta'ya sürüldü. Malta'da Polverista esir kampında tutuldu. 144 arkadaşıyla birlikte savaş sorumlusu ve "Ermeni kırımı"yla ilgili olarak müttefik mahkemelerinde yargılanmak istendiyse de suç işlediğine dair bir delil bulunamadığından 29 Nisan 1921'de Malta'da serbest bırakıldı. İstanbul'a dönme isteği sakıncalı görülüp reddedildi. İngiliz işgali altındaki Mısır'a da gidemediğinden Roma'da bir konak kiralayıp oraya yerleşti. 5 Aralık 1921'de konağın önünde Ermeni Arşavir Şıracıyan tarafından öldürüldü. Naaşı İstanbul'a getirildi ve 29 Ocak 1922'de II. Mahmud Türbesi bahçesinde babasının yanına gömüldü.

Çok okuyan, geniş kültür sahibi bir devlet adamı olan Said Halim Paşa kibar, alçak gönüllü, iyi ahlâklı, nazik ve dürüst bir kişi olarak tanınmıştır. İttihat ve Terakî Cemiyeti'nin kuklası olmamış, cemiyet içindeki aşırılıkları frenleyen ve özellikle Enver Paşa ile Cemal Paşa'yı denge halinde tutan bir siyaset gütmüştür. Cemiyetin ön- de gelenlerinin saygısızlıklarına karşı Sul- tan Reşad'ın yanında yer almıştır. Siyasî şahsiyetiyle birlikte mütefekkir kişiliği de büyük önem taşıyan ve İslâmcılık akımı- nın en önemli fikir önderlerinden biri olan Said Halim Paşa, Batı medeniyetini ve sos- yal hayatını yakından tanınmasına rağmen kendi kültür ve medeniyetine bağlı aydın bir fikir adamı olarak kalmıştır.

Eserleri. Said Halim Paşa'nın genellikle Mehmed imzasıyla kaleme aldığı sekiz ki-

tabı yanında hâtıraları, mektupları ve Dî- vân-ı Âlî'nin sorularına yazılı olarak verdiği cevaplar bulunmaktadır. Kitapları hacimli olmamakla beraber derin muhtevaya sa- hiptir. 1. *Taassub*. 1910 yılında *Sırât-ı Müstakim*'de yayımlanan "Taassub-ı İslâmî ve Ma'nâ-i Hakîkiyesi" başlıklı yazı- larından oluşur; kitap halinde 1917'de ba- sılmıştır. Müellifin Fransızca kaleme aldı- ğı eseri Tâhir Hayreddin Paşa tercüme etmiştir. Eserde Batı ile Doğu arasındaki düşmanlığın sebepleri irdelenmekte, Ba- tı'nın müslümanlara isnat ettiği din taas- subunun aslında müslümanlara karşı ya- pılan zulümlerin bir sonucu olduğu belirlenmektedir. 2. *Mukallitliklerimiz* (1911, 1914). Kitapta Batı'nın siyasî ve içtimâî müesseselerini taklit etmekle uğradığımız felâketler üzerinde durulmakta, her de- ğişikliğin mutlaka iyi sonuçlar getireceğini düşünmenin bir gaflet olduğuna, özellikle örf ve âdetlerin değişmesiyle gerileme ve çöküşün başlayacağına dikkat çekilmekte- dir. 3. *Meşrutiyet* (1911). Bu eserde de meşrutiyet idaresinin tesirleri ve netice- leri incelenmekte, tercüme yoluyla alınan bir anayasanın siyasî ve içtimâî hayatla bağdaşmayacağı ifade edilmektedir. 4. *Buhrân-ı İctimâîmiz*. 1916'da iki defa ba- sılan eser 1918'de *Sebilürreşâd*'da "Prens Said Halim Paşa" imzasıyla tefrika edilmiştir. Vaktiyle güçlü olan Osmanlı toplu- munun çöküşü üzerinde duran Said Halim Paşa'ya göre toplumun eski gücünü yeni- den kazanabilmesi için ilimden önce ah- lâk ve fazilete önem verilmesi gerekmektedir. 5. *Buhrân-ı Fikrîmiz*. 1917'de "Meh- med", 1919'da "Prens Said Halim Paşa" im- zasıyla basılmış, ayrıca 9 Ocak 1919'dan itibaren *Sebilürreşâd*'da tefrika edilme- ye başlanmıştır. Eserde Türk aydınının Ba- tı hayranlığının bir hastalık olduğuna, bu hastalıktan kurtulmadıkça bağımsızlığın tehlikede kalacağına işaret edilmektedir. 6. *İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrü- be-i Kalemîyye*. 1918'de kitap halinde yayımlanan eser, 12 Eylül 1918'den itiba- ren *Sebilürreşâd*'da "Akvâm-ı İslâmiyye'nin Esbâb-ı İnhitâtı" adıyla tefrika edil- meye başlanmıştır. Müslümanların geri kalmasının, özellikle XIX ve XX. yüzyıl- larda felâkete düşmesinin sebeplerinin araştırıldığı eserde, Osmanlı aydınlarının İslâm toplumunda görülen aristokratik ve demokratik karakterleri geliştirmeye, mil- lî kurumları, idare edenlerle edilenler ara- sındaki hak ve vazifelerin daha iyi anlaşılıp uygulanmasını sağlayacak şekilde islah et- meye çalışmaları gerektiği belirtilmekte- dir. 7. *İslâmlaşmak*. Said Paşa'nın önem-

li eserlerinden olup Mehmed Âkif (Ersoy) tarafından Fransızca'dan tercüme edile- rek 15 Kasım 1918'den itibaren *Sebilür- reşâd*'da tefrika edilmiş, aynı yıl içinde ki- tap olarak da yayımlanmıştır. Eserde Müs- lümanlığın inanç, ahlâk, cemiyet ve siya- set unsurlarını içine alan bir bütün olduğu tezi ortaya konmaktadır. Said Halim Pa- şa'nın bu yedi risâlesi 1919'da 183 sayfa- dan oluşan bir kitapta toplanarak *Bu- hranlarımız* adıyla basılmıştır. M. Ertuğ- rul Düzdağ tarafından sadeleştirilen eser 1973'te aynı isimle, 1991'de *Said Halim Paşa-Buhranlarımız ve Son Eserleri* adıyla, ayrıca N. Ahmet Özalp tarafından 1983'te *Toplumsal Çözüm* ismiyle ya- yımlanmıştır. *Buhranlarımız* içinde yer alan eserlerden bir kısmı "İslâmlaşmak", "Meşrutiyet", "Fikir Buhranımız", "İslâm Âleminin Gerileme Sebepleri Üzerine Bir Deneme" başlıklarıyla İsmail Kara tarafın- dan sadeleştirilerek *Türkiye'de İslamcı- lık Düşüncesi* adlı eser içinde neşredilmiş- tir (İstanbul 1986). 8. *İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiyye*. Said Halim Paşa'nın Malta'da sürgünde iken yazdığı eser 1921'de Ro- ma'da *Les instituons politiques dans la société musulmane* adıyla, ayrıca Paris'te çıkan *Orient et occident* dergisinde yayımlanmıştır. Sonraki yıllarda İngilizce ve Urduca olarak da neşredilen eser, Meh- med Âkif tarafından Fransızca'dan tercü- me edilip *Sebilürreşâd*'ın Ankara'da çı- kan sayılarında 1922 yılının Şubat-Mayıs aylarında "İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiyye" is- miyle tefrika edilmiştir. Said Halim Paşa bu eserinde İslâmî müesseselerin Batı ku- rumlarıyla aynı nitelikte olmadığını, İsl- lâm'ın ayrı bir dünya görüşünün bulundu- ğunu belirtmekte; devlet başkanının mil- let tarafından seçilmesini, Meclis-i Meb'û- san'ın milletin seçkin kişilerinden oluşma- sını ve bu meclisin hükümetin çalışma- rını denetlemesini istemektedir. Eser sa- deleştirilerek N. Ahmet Özalp tarafından *İslâm ve Batı Toplumlarında Siyasal Kurumlar* adıyla (İstanbul 1987), M. Er- tuğrul Düzdağ tarafından *Said Halim Paşa-Buhranlarımız ve Son Eserleri* is- miyle (İstanbul 1998) ve İsmail Kara tara- findan *Türkiye'de İslamcılık Düşünce- si* içinde (İstanbul 1986) yayımlanmıştır. 9. *Mektuplar*. Said Halim Paşa, Malta'da sür- günde iken Amerika Birleşik Devletleri Ba- şkanı Thomas Woodrom Wilson, İngiltere Başbakanı Lloyd George ve Fransa Başka- nı Clemencea'ya otuz sekiz sayfalık birer mektup göndermişti (bk. bibl.). Mektup- larda Osmanlı Devleti'nin dünya üzerinde- ki misyonu hatırlatılmakta ve Osmanlı'yı

dışlayarak dünya barışını sağlamanın mümkün olmadığı bildirilmektedir. 10. *Dîvân-ı Âlî Suallerine Yazılı Olarak Verilen Cevaplar*. I. Dünya Savaşı yenilgisi üzerine Osmanlı Mebusan Meclisi'nde kurulan Dîvân-ı Âlî'de sorgulanan Said Halim Paşa'nın 5 Kasım – 21 Aralık 1918 tarihleri arasında Dîvân-ı Âlî'nin sorularına verdiği cevaplar *Vakit* gazetesinde tefrika edilmiş ve *Harp Kabineleri'nin İsticvâbı* adıyla yayımlanan kitapta da yer almıştır (İstanbul 1933, s. 246-333). Said Halim Paşa hâtıralarını kaleme almaya başlamışsa da ölümlü dolayısıyla tamamlayamamıştır. Hâtıraların bir kısmı *Sebîlürreşâd* dergisinin 29 Haziran 1922 tarihli sayısında "Türkiye'nin Harb-i Umûmiye İştirakindeki Sebepler" başlığıyla neşredilmiştir.

Düşünceleri. Said Halim Paşa, çöküş yıllarında öne çıkan İslâmcı düşünürlerin baş temsilcilerinden biri olarak tanınmış olmakla beraber döneminin şartları içinde kaleme alınan ve bu şekilde değerlendirilmesi gereken eserlerinin günümüzde etkili olduğundan söz etmek pek mümkün değildir. İslâm âleminin bugün içinde bulunduğu durum, kaynağını geçen asra nazaran bambaşka bir istikamette gelişen dünyanın oluşturduğu yeni meselelerden almaktadır; dolayısıyla Said Halim Paşa'nın eserlerinde dile getirdiği görüşler döneminin tarihsel tanıklığını yapmaktan öteye geçemez. Böyle bir değerlendirme, kendisinin entelektüel kapasitesinin takdirle karşılanmasına engel teşkil etmese de o dönemde tartışılan konular ve ileri sürülen fikirlerin büyük bir kısmının bugün artık geçerliliğini kaybetmiş olduğu açıktır. Said Halim Paşa fikirleri ve çözüm önerileri bakımından döneminin diğer düşünürleriyle aynı dramı paylaşır: Batı karşısında İslâm âleminin geri kalmışlığı ve esarete sürüklenmiş hali; bundan kurtuluşun mümkün olabileceğinden derin bir şüphe duyularak ümitsizlik raddelerine gelen çıkış arayışları.

Said Halim Paşa, İslâm'da cemiyet ahlâkı ve hayatı, hürriyet, eşitlik, yardımlaşma ve sosyal sınıflar, demokrasi, vatan kavramı, İslâm hukuku, anayasa, devlet idaresi, gelişme ve geri kalmışlık, eski ve yeni aydın, müslüman aydını, Batılılaşma taraftarı aydın gibi konulardaki görüşlerini, XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren büyük ölçüde Hıristiyan Batı'nın sömürgesi haline gelen İslâm dünyasının bu durum karşısındaki ezikliğinin giderilmesi amacını taşıyan bir idealleştirme gayreti içinde anlatır. Mâzinin yüce ve üstün halinde hâlihazırın perişanlığına teselli aranması,

o dönemdeki birçok düşünürün takip ettiği bir yol olmuştur. Fakat Batılılaşma'nın hedef olarak gösterilmesi de hemen hepsinin iştirak ettiği ortak bir kanaattir. Paşa da, "Milletçe ilerlemek ve yükselmek için mutlaka Batılılaşmamız gerekir, kurtulmak için her bakımdan Batı milletlerini taklide mahkûmuz" demekle beraber edilen tecrübelerden hareketle Batı medeniyetinden gerçek anlamda istifade edilmesinin onu aynen uygulamaya sokulmasıyla mümkün olmadığını ileri sürer; dolayısıyla Avrupa medeniyetinin "millileştirilerek" kendimize uygun hale getirilmesi gerektiği kanaatindedir (*Said Halim Paşa-Buhranlarımız*, s. 76-77).

Kadın-erkek ilişkileri dönemin tartışma konularından olarak paşanın da önemsemediği meselelerden biridir ve bu iki cins arasındaki eşitliğe, kadın hakları, kadın hürriyeti ve feminizim gibi akımlara karşıdır. Paşaya göre hiçbir medeniyet kadın hürriyetiyle başlamamış, aksine medeniyetlerin çöküşü kadınların hürriyetlerini tam olarak ele geçirmeleri sonunda olmuştur (*Said Halim Paşa-Bütün Eserleri*, s. 100). Bu akımlar takdir ve teşvik edilmesi gereken ulvî bir iş olduğu zannıyla revaç bulmaktadır. Said Halim Paşa bunun yanlışlığını vurgular. Toplumun geri kalmışlığının başka sebepleri olduğuna değinir ve asıl etkenin eğitimdeki zafiyetten kaynaklandığını tesbit eder. Ruh ve ahlâkça yüksek fertler, İslâmî değerlerle yetiştirilerek oluşturulur. Toplumu meydana getiren fertlerin İslâmî esaslar dahilinde yaşamalarını ve şeriatı uygulamalarını bekler. Paşa etnik kimliğe özellikle karşıdır. Dinî temellere dayanan bu görüşünün dağılmakta olan bir imparatorlukta daha yakın bir şekilde gözlemlenerek güçlendiğini ileri sürmek mümkündür. Kendi ifadesiyle İslâm ırkî özelliklere uymak değil onları kendine uydurmak durumundadır. Mahallî ve millî âdetlerin İslâm'ın içine girmesi sonucunda İslâmî cemiyet nizamlarının da etnik ahlâka göre şekil değiştirdiğini, bu durumda İslâm'ın tarafsız ve milletlerarası olma özelliğini kaybettiğini ileri sürer.

Dönemin Türkçü düşünürü Ziya Gökalp, İslâm birliğine millî devlet aşamasından sonra yönelmek gerektiği düşüncesindeyken, Said Halim Paşa, İslâm birliği idealini ön plana alır ve İslâm birliği olmadan millî birliğin kurulamayacağını savunur. İslâm beynelmillelciliğini zamanındaki sosyalizmin kurmak istediği beynelmillelciğe benzetir. Millî kimliğini öne çıkaran bir ferdin İslâmî dayanışmaya önem verdiği oranda iyi bir insan olacağı görüşündedir.

İslâm âleminin büyük bir aile gibi olduğunu ileri sürer ve İslâm'ın katı ve bencil milletçiliğe karşı olduğuna inanır.

Hâkimiyet anlayışını şeriatı dayanmış olarak görmek isteyen ve millî iradeye dayanan bir hâkimiyet ilkesine karşı çıkan Said Halim Paşa'nın siyasî görüşleri de dolayısıyla İslâmî bir boyut taşır. Meşrutî bir idareyi kaçınılmaz görmekle beraber 1876 anayasasına hazırlanış sebepleri, amacı, hükümleri vb. hususlar itibarıyla karşı olan ve bunu "usûl ve âdât-ı kavmiyye ve efkâr-ı ictimâiyye ve siyâsiyyemize muvâfık" bulmayan paşa (Bülbül, s. 171), İslâm'ın cemiyet hayatında olduğu gibi siyasette de çeşitli parti ve sınıflar arasındaki rekabet ve muhalefete izin vermediğini söylemektedir. Bu inanış, gerçek durumların ifadesi olmaktan ziyade siyaset ve sınıf çatışmaları içindeki Batı karşısında idealize edilmiş bir dünya görüşünün takdimi gibidir. Batı karşısındaki geri kalışta dinin payının ne olduğunun uzun zamandır yoğun bir tartışma konusu yapıldığı bir dönemde müslümanların geri kalmışlığının dinden değil kendilerinden kaynaklandığını ileri sürmesi doğru bir teşhis olmakla beraber döneminde Batı'nın azameti karşısında geniş çevrelere pek de inandırıcı gelmemektedir. Said Halim Paşa, 150 senedir devam etmekte olan gerilemenin sebebini şeriat hükümlerine aykırı davranılmaya bağlayan 1839 Tanzimat Fermanı'ndaki gerekçeyi tekrarlarcasına İslâmî vazifelerin eski zamanlarda olduğu gibi gerektiği şekilde yerine getirilmemesini bunun sebebi olarak öne çıkarır. Ancak yine de maddî şartların bozulmuş olmasının Batı karşısındaki mahkûmiyetin ve sömürge haline gelişlerin esas sebebini teşkil ettiğinin idraki içindedir. Batı Doğu'nun zenginliklerinden istifade etmesini bilmekte, müslümanlar ise bilimlere yüz çevirdiklerinden cahillik sebebiyle bugünkü durumları düşmüş bulunmaktadır. Sonuç olarak paşaya göre gerileme ahlâkî ve içtimâî değil yalnızca iktisadî yani maddîdir ve telâfisi mümkündür (*Said Halim Paşa-Buhranlarımız*, s. 249). Çaresi de nerede olursa olsun aranıp bulunması emredilen ilimdir (*a.g.e.*, s. 255).

Batı ile İslâm arasındaki derin zıddiyet ve Batı'nın bunu taassup içinde ve bir düşmanlık halinde sürdürmesi geri kalmışlığı körüklemiştir. Batı'da müsbet ilimler gelişiminin anahtarı olmuş, Doğu ise son yüzyıllarda saplanıp kaldığı metafizik ve felsefe dünyasından çıkma becerisini gösterememiştir. Batı'da eğitim gören müslümanların da bu sonuçta şeriatın payı ol-

duğu ve dinin ilerleme ve gelişmeye engel teşkil ettiği yanlışlığı içine düşmüş olmaları meseleye ayrı bir vahamet katmaktadır. Bu durum, üç dört yabancı dil bilgisiy-le bütün eğitimini Avrupa'da yapmış ve uzun yıllar oralarda kalmış olmasına rağmen kendisini bu gibi etkilere müstesna kılan paşaya şaşırtıcı gelmektedir. Onun samimi görüşü İslâmî kurumların değişim kabul etmemesi, gelişme kabiliyetinden yoksun olmasından değil mükemmel bir halde bulunmasından kaynaklanmaktadır.

Said Halim Paşa'nın imparatorluğun yıkılış aşamasında yetişmiş aydınların önde gelenlerinden biri olduğuna ve geride bıraktığı eserlerin devlet adamı kimliğini gölgelediğine şüphe yoktur. İmparatorluğun son döneminde yer aldığı yüksek siyaset sahnesindeki konumu sebebiyle, savaşta giriş ve tehcir gibi hayatî konulardaki sorumluluğu itibarıyla sorgulanıp, doğru bir yol takip edip etmediği sorusu ortaya atılmakla beraber, "Bir milletin gerilemesi, ekseriya uzun bir hadiseler zincirinin ve insanlığın genel gelişmesinin bu cemiyetin içinde ve dışında meydana getirdiği birçok sebep ve âmillerin neticesinde ortaya çıkar" yargısına varması (a.g.e., s. 139), kendisine ele aldığı konuları genelde bu anlamda işleme imkânı vermemiş olsa da metot olarak doğru yolda bulunduğunun göstergesi sayılmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Said Halim Paşa-Buhranlarımız ve Son Eserleri (haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 1991, tür.yer.; *Said Halim Paşa, L'empire ottoman et la guerre mondiale*, İstanbul 2000; *Said Halim Paşa-Bütün Eserleri* (haz. N. Ahmet Özalp), İstanbul 2003, tür.yer.; Ahmet Şeyhun, *Said Halim Pasha: Ottoman Statesman and Islamist Thinker (1865-1921)*, İstanbul 2003; BA, Sicill-i Ahvâl, nr. 25, s. 121; BA, İrade-Dahiliye, nr. 42777, 84856, 85010, 87781, 99867; BA, İrade-Dosya Tasnifi, nr. 4/760, 2428, 2604, 2628, 5/5157, 5159; BA, İrade-Taltifat Dairesi, Hazine-i Evrak, nr. 97, 333; BA, İrade-i Seniyye, nr. 941, 1303/a-c; BA, BEO, nr. 209379, 259105; *Tarihî Muhakeme*, İstanbul 1919; *Millî Nevsâl* (1338), İstanbul 1922, s. 241; Lütfi Simâvi, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*, İstanbul 1340; A. Fischer, *Aus der Religiösen Reformbewegung in der Türkei. Türkische Stimmen Verdeutsch*, Leipzig 1922; a.mlf., "Prinz Mehmed Sa'id Halim Pascha's Islamlaschmaç, Türkisch neu Veröffentlicht", *Islamica*, III, Leipzig 1927, s. 391-421; *Talat Paşa'nın Hatıraları* (haz. Ekrem Bolayır), İstanbul 1946, tür.yer.; Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Ankara 1951, tür.yer.; Gövsâ, *Türk Meşhurları*, s. 339-340; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1893-1932; Cemal Paşa, *Hatıralar*, İstanbul 1959, tür.yer.; Tarih Zafer Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, İstanbul 1962, tür.yer.; *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1963, VI, 3555-3557; Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası* (nşr. Samih Nafiz Tansu), İstanbul 1964, tür.yer.; Celâled-

din Paşa (Velora), *Madalyonun Tersini* (nşr. Samih Nafiz Tansu), İstanbul 1970, tür.yer.; Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, İstanbul 1970, I-II, tür.yer.; Danişmend, *Kronoloji*², V, 102; Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İstanbul 1976, tür.yer.; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1979, tür.yer.; Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul 1981, tür.yer.; Halil Mentеше'nin Anıları (haz. Orhan Birgit), İstanbul 1986, tür.yer.; Ercüment Kuran, "Türk Düşünce Tarihinde Arap Kültürlü Aydın: Said Halim Paşa", *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte I. Uluslararası Konferansı Bildirileri 18-22 Haziran 1979 Ankara*, Ankara, ts., s. 21-25; Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, İstanbul 1990, tür.yer.; M. Haneî Bostan, *Bir İslâmcı Düşünür: Said Halim Paşa*, İstanbul 1992; Arşavir Şıracıyan, *Bir Ermeni Teröristin İti-raftarı* (trc. Kadri Mustafa Orağlı), İstanbul 1997, tür.yer.; Kudret Bülbül, *Bir Devlet Adamı ve Siyasal Düşünür Olarak Said Halim Paşa*, Ankara 2006, tür.yer.; Eşref Edib, "Âlem-i İslâm İçin Büyük Bir Ziyâ", *SR*, XIX/492 (1340), s. 256-259; Cemal Kutay, "Said Halim Paşa'nın Malta'dan Başkan Vilson, Loyd Corc ve Klemanso'ya Uyurma Mektupları", *Tarih Sohbetleri*, sy. 8, İstanbul 1968, s. 137-166; a.mlf., "Siyasi Sürgün Said Halim Paşa'nın Hatıralarında İmparatorluğumuz ve Birinci Cihan Savaşı", *Sohbetler*, sy. 16, İstanbul 1970, s. 72-96; İsmail Kara, "Said Halim Paşa'nın Hayatı ve Görüşleri I-II", *Fikir ve Sanatta Hareket*, sy. 11-12, İstanbul 1980, s. 18-23; sy. 14 (1980), s. 19-24; a.mlf., "Said Halim Paşa'nın Az Tanınan Eseri", *TT*, sy. 47 (1987), s. 57-59; Hüsnü Şahin, "Bir Osmanlı Mütefekkir: Said Halim Paşa", *Doğuş Edebiyatı*, sy. 12 (36), Ankara 1983, s. 12-14; Şerif Mardin, "İslamcılık", *CDTA*, VII, 1936-1940; "Said Halim Paşa", *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, IX, 4863.

M. HANEÎ BOSTAN

SAİD HAVVÂ

(سعيد حوى)

(1935-1989)

Suriyeli âlim ve İhvan-ı Müslimîn Teşkilâtı'nın ideologu.

27 Eylül 1935'te Suriye'nin Hama şehrinde doğdu. Küçük yaşta annesini kaybetti. Babası Muhammed Dîb'in bir kan davasına karıştığı için dört yılını şehir dışında geçirmesi, ardından hapiste kalması sebebiyle zor günler yaşadı. İlk öğrenimini Hama'daki Dârü'l-ensâr gece okulunda tamamladı. İbn Rüşd Lisesi'nden mezun oldu. Lise öğretmenlerinden Şeyh Muhammed el-Hâmid vasiyetiyle Suriye Müslüman Kardeşler Teşkilâtı'nın üyeleriyle tanıştı ve 1952'de örgüte katıldı. 1956'da Şam Üniversitesi'nde yeni açılan Külliyye-tü's-şerîati'l-İslâmiyye'ye kaydoldu. Fakültenin kurucu dekanı ve Suriye Müslüman Kardeşler Teşkilâtı'nın lideri olan Mustafa es-Sibâî ile tanıştı. Derslerinin yanı sıra İhvan-ı Müslimîn içindeki faaliyetlerde gö-

rev aldı, ayrıca Şam'da faaliyet gösteren çeşitli tarikat önderlerinin derslerine katıldı. Üniversite dışında Şeyh Abdülkerîm er-Rifâî, Muhammed el-Hâşimî ve Abdülvehhâb Debûs gibi âlimlerden ders aldı. 1961'de mezun olduktan sonra Hama'da öğretmenliğe başladı. 1964'te askerliğini tamamlayıp Hama'ya döndü. Bu sırada İhvan-ı Müslimîn ile Baas rejimi arasında anlaşmazlık çıkmış, yine bir Hamalı olan Mervân Hadîd'in liderliğindeki örgüt şehirde rejime karşı bir ayaklanma başlatmıştı. Said Havvâ, Hadîd'in militarist tavrına mesafeli yaklaşmakla birlikte grevlerin düzenlenmesinde rol aldı, silâhlı çatışmaların önlenmesi için şehrin ileri gelenleriyle yapılan toplantılara katıldı. Fakat ismi çatışmalara karışanların arasında zikredildiği için Irak'a kaçtı. Bu sırada Baas rejimi tarafından gıyabında idam cezasına mahkûm edildi. Kırk gün sonra genel af ilân edilmesi üzerine Suriye'ye döndü. 1964 hadiselerinden sonra yeni bir organizasyona giden Müslüman Kardeşler Teşkilâtı'nın Hama Şubesi'nin başına Mısır'dan yeni dönmüş bulunan Abdülkerîm Osman seçildi. Fakat ülkeyi terketmesi istenince yerini Said Havvâ'ya bıraktı. Bu arada örgütün programını hazırlama görevini Said Havvâ üstlendi. Suriye'de Müslüman Kardeşler'e uygulanan baskı yüzünden 1966'da Suudi Arabistan'a giderek burada beş yıl öğretmenlik yaptı ve ilk eserlerini yayımlamaya başladı.

Hâfız Esed'in 1970'te yönetime el koymasının ardından İhvan-ı Müslimîn'in sürgündeki mensuplarına Suriye'ye dönme izni verilmesi üzerine Said Havvâ da 1971'de ülkesine döndü. Fakat Hama'da çıkan olayların sorumluları arasında o da tutuklandı. Beş yıl süren hapis hayatı boyunca ilmi çalışmalarla meşgul oldu. On bir ciltlik Kur'an tefsirini hapiste iken yazdı, mahpuslardan oluşan talebe grubuna ders verdi. Ocak 1978'de hapisten çıktıktan iki ay sonra Suriye'yi terketti ve Ürdün'e yerleşti. Suriye'deki İhvan-ı Müslimîn Teşkilâtı ile ilgisini bundan sonra da sürdürdü. Çeşitli İslâm ülkelerine, Amerika Birleşik Devletleri'ne ve Avrupa'ya seyahatlerde bulundu. İran'da Humeynî ile, Pakistan'da Mevdûdî ile tanıştı. 1980'li yılların başlarında İslâmî örgütlerin birleşmesi için çalıştı. Uluslararası Müslüman Kardeşler Teşkilâtı'nın kuruluşunda ve yönetim kadrosunda yer aldı. Adnân Sa'deddin ve Muhammed Ebû Nasr el-Beyânûnî ile birlikte el-Cebhetü'l-İslâmiyye fi Sûriye'yi kurdu. Hâfız Esed rejiminin İhvan-ı Müslimîn üzerindeki baskılarının iyice artması üze-